

Az egytized százalékos terv

(Budapesti előszó a nyugati olvasóhoz)

Ez a válogatás a magyar szamizdat terméséből a lengyel Társadalmi Önvédelmi Bizottság (KOR) felkérésére készült, a lengyel szamizdat olvasói számára. Ezek az olvasók eleget tudnak országaink valóságáról, semhogy hosszadalmas kommentárra volna szükségük. De szeretnénk Nyugat-Európában is megjelentetni, s így szükségesnek látszik, hogy a bevezető számításba vegye a Magyarországról ott kialakult képet is. A nem-hivatalos írásbeliség művelőit ugyanis kissé bosszantja ez az *image*. Lehet hogy szakmai elfogultság rabjai? Mindenesetre tény, hogy gyakran vélik fölfedezni ebben az *image*-ben a hivatalos magyar önarcképfestés hatását.

Magyarország egy lépésnyit sem távolodott azoknak az országoknak a családjától, amelyeknek kormányzata a lakosság 99,9 százalékának « akaratából » rendelkezik a kezekkel és az agyakkal. Mégis olyan sajtója van a nagyvilágban, konzervatív lapoktól egészen az eurokommunistákig, mintha a belső fejlődésnek határozott iránya volna. Mintha rövidesen — talán éppen 1984-re — a fenti arány látványos csökkenése lenne várható. Szabad sajtóban orwelli kormányzat még sohasem volt ennyire népszerű. Aggódó suttogás tölti be a Duna-parti kormányépületeket: nem kellene végre elrontani valamit?

Mi a titka ennek a sikernek? Nem valószínű, hogy a gazdasági stabilitás volna az oka. Ehhez túlságosan viszonylagosak az eredmények. A hatékonyság vagy a növekedés nem magasabb, mint például Csehszlovákiában. A vadsztrájkok száma valahol a román és a mongol adat között

ingadozhat. Az életszínvonal alacsonyabb, mint az NDK-ban. Az 1968-as decentralizáló reform pedig nemcsak politikai következményekkel nem járt, hanem inkább a központi akarat rugalmasabb érvényesítéséhez vezetett, meghirdetett céljának megfelelően. Mindenesetre van hús, s így arra sem került sor, hogy rendőrök mészároljanak munkásokat.

Meg kell adni, az ilyen véres jelenetek hiánya bármely rendszerben jót tesz a nemzeti egységnek. Kivált áldásos ott, ahol a népesség 99,9 százaléka négy évenként hűséget fogad az előző kormánzatnak. Érthető, ha a kifejezés nyilvános lehetőségétől megfosztott, agyonszervezett tömegek nem óhajtják kihívni a könnyörtelen erőszakot, amíg zömük előtt nyitva áll a privát boldogulás útja. Elvégre nem esküdtek fel a világtörténelemre. A tömegek elégedettsége letagadhatatlan eredménye a magyar poszt-sztalinizmusnak. De ez az eredmény is túl viszonylagos ahhoz, hogy olyanok dicsérjék, akik láttak már szabad embereket.

Közelebb kerülünk a titok nyitjához, ha a magyar nemzeti egység egyéb sajátosságaira irányítjuk érdeklődésünket. Van itt valami különösen impresszionáló vonás, ami lefegyverezi a megfigyelőket. Valami, amire nem számítottak az előzmények ismeretében.

Az *opinion leaderekre*, a reflexió privilegizáltjaira, az írók és társadalomtudósok testületére gondolok. Elég egy felületes beleolvasás folyóiratainkba vagy egy rövid beszélgetés velük, hogy képet kapjunk arról a félreismerhetetlen azonosulásról, amely a hatalomhoz fűzi a nyilvános beszéd szakembereit. Ez a támogatás nem lelkesedésnek álcázott halotti csönd, amit megfélemlített embereknél oly természetesnek érzünk. Hiszen megnyilvánulásaik bírálatától sem mentesek, eltérően az 50-es évektől.

De ez a bírálat öntudatosan, szinte heroikusan rendszerpárti, belülről építő. Élesen elutasítja a bírálatnak azt — a Lengyelországban immár megszokott — módját, amely független érdekképviselőt, az egység megbontásának jogát, emberi és állampolgári szabadságot követel. A hatalomtól való különélésről sem akar hallani, nemhogy válóperről. Tud ez a bírálat a falakról, de ledöntésük

helyett a kijelölt teret akarja lakályossá tenni. A szabadság ellenfeleiként bélyegzi meg azokat akik a falakat kívülről vagy belülről csúnyállják.

Nincs olyan abszolút hatalom, amely ne adna szíves-örömezt szabadságot az ilyen bírálóknak. Miért ne lehetne bölcs a zsarnok, ha egyszer módja van rá? A diktatúrák bölcsességét időtartamban mérik.

A meglepetést az okozza, hogy a magyar értelmiség — és éppen a magyar — készséges szállítójává vált ennek a szellemi beállítódásnak. Enélkül meg sem született volna a poszt-sztalinizmusnak eme bölcs verziója. Szocialista nemzeti egység látványosabban még nem robbant szét, mint Magyarországon 1956-ban. De már a hatvanas évek közepétől olyan kiegyezés uralja a társadalmat, amelynek önzetlensége példa nélkül áll. Ezek a mai partnerek nem leszármazottai a múltbeli börtönőröknek és börtönlakóknak, hanem ugyanazok az emberek.

Ez az a fejlemény, ami lefegyverezi a megfigyelőket. Azt kell gondolniuk: ekkora kibékülés már nem is kibékülés, hanem valami több. Talán azt hiszik, hogy rejtett értelme van ennek a fordulatnak. Feltételezik, hogy a művészet és a tudomány szelleme csakis szabadságpárti lehet, s elképzelhetetlennek tartják hogy a művészek és a tudósok önként feladják szabadságharcos természetüket.

Márpedig ez a kiegyezés, és nem több, a magyar csoda. Hogy mi az oka, hogyan működik, mennyire csak magyar és mennyire jóserejű más országok számára, arról különböző vélemények alakultak ki e kötet szerzői között is. Itt csak annak a meggyőződésnek akarok hangot adni, hogy ez a kiegyezés nem a szabadság felé fejlődő mozgás. Ellenkezőleg, oda e kiegyezés felbomlásán keresztül vezethetne csak út.

A poszt-sztalinista állam bebizonyítja, hogy tartós civilizáció bölcs mestere is tud lenni, nem csak kapkodó zsarnok. Az értelmiség bebizonyítja, hogy az állam értelmiségévé válhat anélkül hogy erre kényszerítenék. Unalmas csoda.

A neves értelmiségieket kiengedik a börtönből és vége a szólásszabadság követelésének. A volt ellenállókból

érettségi vizsgatétel lesz, és nemzeti egységre buzdítják ifjú olvasóikat. Miért olyan nehéz a megfigyelőknek elszakadniuk a múlttól, ha az érintetteknek olyan könnyedén sikerül?

Ami megtörtént, s különösen ha másodszor történik meg, nyilván szükségszerű. Miért olyan nehéz elfogadni a magyar értelmiség magyarázatát saját magatartására, amely szerint — a külkapcsolatok kérdéséről eltekintve — lényegében elérte azt, amit 1956-ban kívánt? Lehetetlen volna, hogy ezt akarta volt?

Az újra megkötött frigy szentsége az értelmiség hit-tételévé vált. Két évtized alatt két tucatnyinál nem több az olyan művek száma, amelyek a hivatalos közjónak való elköteleződés nélkül tudtak megfelelni a megjelenés követelményeinek. Ezek a művek elsősorban a « tiszta költészet » terén keletkeztek.

A társadalomtudományban még rosszabb, vagy ha úgy tetszik, még jobb a helyzet. A kutató elnyerte a munkához való jogát. De alkalmazásának az a feltétele, hogy munkájából sem a hivatalos ideológia bírálata, sem különérdekek nyílt képviselője, sem a társadalom egészének új megítélése nem fejlődhet ki, hogy csak a legfontosabb tilalmakat említsem.

Kettős nyomás nehezedik a « másképpen gondolkodókra », vagyis azokra, akik az öncenzúra feladásával kísérleteznek. Az irányított kultúra továbbra sem nélkülözi a rendőrség segítségét. De az öncenzúra ethoszától áthatott közvélemény lehetővé teszi, hogy a terror csak ritkán hallasson magáról és a változatlan tabukról. A beágyazott értelmiségi joggal érzi saját sikerének az eredményt: kevesebb házkutatás, kevesebb per, könnyű ítéletek. Fokozódó hivatalos megbecsülés övezi. Mind merészebben bontakozik ki a magyar kísérlet: az értelmiség vezető csoportjait tanácsadói befolyás kötelezi el az irányítottság és a fegyelem mellett, amit máshol oly nehézkesen, s oly sikertelenül csikar ki a nyílt terror.

Ez a szabadság, a tanácsos szabadsága valóban megadatik ma Magyarországon. De a tanácsosnak sem kedve, sem joga nincs ahhoz, hogy a saját szabadságától eltérő fajta szabadságot pártoljon. Mint a XX. században annyi-

szor, ismét hullámokat vet az értelmiségi emigráció. Magyarországról szabad végleg távozni.

Kivándorolt vagy kiszökött egy művészeti forradalomra elegendő fiatal művészsereg, amelynek nem sikerült megértenie, hogy a szabadság nem öncél. Elmentek a legerősebb szociológusok, akik nem tudtak belenyugodni, hogy a szabadság ára az irányítottság. Ezek is, azok is visszaéltek a szabadsággal. Szórványos rendőrségi akciók noszogatták, és az értelmiségiek rideg közönye búcsúztatta őket.

Így fest tehát az új magyar szamizdat durva háttere.

Ez a szamizdat nem széles körű társadalmi válságból születik, hacsak az érzékenység és a tudás vesztes tompulása nem válság. Talán nemzedéki ellentét tükröződik benne, bár korántsem legjellemzőbb tevékenysége az új értelmiségi nemzedéknek. Nem valamilyen mozgalom önkifejezése, hacsak maga a tény nem mozgalom, hogy egyesek szakítanak az öncenzúrával és megkeresik olvasóikat. Nincs programja az öncenzúra elvetésén kívül, de vannak nyomatékos érdeklődési körei, amelyek nyilvánvalóan a kelet-európai polgárjogi mozgalmakkal és a demokratikus gondolkodás iskoláival rokonítják. Primitív technikája — a gépírással terjesztés — megfelel elbátorító társadalmi környezetének, és arra a szerény tervre kárhoztatja, hogy a polgárok engedélyezetten engedetlen 0,1 százalékanak szimbolikus hangja legyen.

Története még nincs, előtörténete is alig van ennek a szamizdatnak.

Az 1968-as világév a margóra sodort néhány olyan prominens gondolkodót, akik számára filozófiai és etikai meggyőződésük lehetetlenné tette, hogy továbbra is kövessék az értelmiség egészét az együttműködés útján. A Lukács-iskoláról és néhány szociológusról van szó.

Ugyanennek az évnek az eseményei radikalizálták a fiatal társadalomtudósok egy csoportját is, akik addig a tudományt és a reményt csak egyszerre tudták művelni. Ez az 1971-ben meghalt Lukács lazább köre, amely elszakadt az iskolától.

Ugyanekkor érett be a tekintélyellenes fordulat annak a néhány — jórészt Kína-barát — diáknak és fiatal

művészek a fejében, akik addig mit sem sejtve játszották el a sztalinista madárijesztő szerepét, amelyre oly nagy szüksége volt a hatalomnak és az ő értelmiségének egyaránt.

Ekkoriban állt össze a tudományos élet peremén a fiatal empirikus szociológusok egy köre is. Ők a tavaly emigrált Kemény István tanítványai.

Ennek a négy csoportnak a hatása ismerhető fel a később beindult szamizdatban, amelyben aktívan a három utóbbi csoport vesz részt. A többi ismert és ismeretlen részvevő nem sorolható csoportokhoz.

1973-ban ideológiai párthatározat bélyegezte meg a Lukács-iskola tagjait, akik kivonták magukat Lukács hivatalos filozófussá való felavatásából. Megintették Hege-düs Andrást és Márkus Máriát is, akik bürokrácia-bírálat-tal léptek fel. Ugyanez a határozat ítélte el Bence György - Kis János - Márkus György *Anti-Kapital*-ját, amely már kéziratban terjedt.

Ebben az évben irodalmi bűnpert is rendeztek, *Darab-bér* című, kéziratban terjesztett könyvem miatt. Ide tanúként — valójában a visszatartó figyelmeztetés szándékával — megidéztek jónéhány « másképpen gondolkodásra » gyanús író és szociológust.

Köztlük Szelényi Iván és Konrád György 1974-ben beigazolta a gyanút. Befejezték titokban írott¹ és eleve szamizdatba szánt közös könyvüket: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. A kéziratot elkobozták, Szelényit emigrációba kényszerítették.

1973-ban zajlott le az addig és azóta egyetlen tömeges polgárjogi akció: 1500-an petíciót intéztek a parlament-hez az abortusz-törvény megváltoztatása ellen. Sokukat megbüntették vagy figyelmeztették, a törvényt megváltoztatták.

A « fegyelmező házkutatások éve » megtette hatását. A « másképpen gondolkodás » lehetőségére évekig csak az avantgarde művészek tevékenysége emlékeztetett, amely

¹ Kérdés a lengyel olvasóhoz. Vajon értik-e Nyugaton ezt a kifejezést: « titokban írni »?

Magyarországon folyamatos szamizdat-szerű létet jelent. Ez a kötet azonban alkalmatlan eszköz arra, hogy képet adjon erről az egyetlen öncenzúramentes művészi irányról, vagy inkább életmódról, amely jóval nehezebb helyzetben van, a 352. § értelmében, mint lengyel megfelelője.

Csak 1976 végétől beszélhetünk magyar szamizdatról, érdemleges méretű alternatív írásos kommunikációról. Talán annak a 34 értelmiséginek a nyílt levele is valami újat jelent, akik a prágai chartisták üldözése ellen tiltakoztak.

Ma egyaránt találhatók aláírt, névtelen és álnévvvel jelzett terjesztmények a szamizdat piacán. Mind több az olyan szerző, aki mindkét nyilvánosságot felhasználja; a szamizdat ma már nem a kitesztáltak vigasza.

Kezdetben dominált az idegen nyelvekből fordított anyag és az ismeretterjesztés. A Magyarországon kiadatlan, külföldre juttatott cikkeket és az emigránsok műveit gyakran vissza kellett fordítani magyarra. Ebből a fajta visszajött kultúrából mutat be szemelvényeket a válogatás III. fejezete.

Erős érdeklődés mutatkozott a kelet-európai ellenzék iránt. A lengyel ellenzék dokumentumai több forrásból, többféle fordításban, kommentárral és anélkül is megjelentek. Terjedt a Charta 77, Paul Goma egy írása, kelet-európai témájú nyugati elemzések; ki mit tartott fordításra és terjesztésre érdemesnek.

A kötet I. et II. fejezete valószínűleg szamizdat-újítást mutathat be a lengyel olvasónak.

A Kenedi János szerkesztette *Profil* testvére lehetne a *Zapis*-nak. De nemcsak irodalmi, hanem all-round érdeklődésű. Eddig 34 szerzőt, ezer oldalt tartalmaz, s ez szép szám, figyelembe véve, hogy már maga is válogatás a publikálatlan írásokból.

Kovács András szerkesztette — pontosabban kérdezte — a *Marx a 4. évtizedben* című gyűjteményt. A körkérdés így hangzott: « Mit jelent számokra a marxizmus — ma? » Kétszáz oldalra való választ kapott. Nehéz volna általános összefoglalását adni az álláspontoknak, mégis: a húsz szerző véleményében valószínűleg a marxizmustól való — különböző mértékű — távolodás a közös.

Egyéb műfaji újítás is akad. Takarékos például az a sokszorosított betét, amely Konrád György *Városalapító* című regényének cenzúra-törléseit és átírásait tartalmazza, s beragasztható a megfelelő lapokhoz.² Az ilyesmi sok-sok tudós elemzést pótol.

A III. fejezet három utolsó írása magyar vonatkozású polgárjogi kérdéseket feszeget. Ez az a téma, amely az eleve szamizdatnak írott művekre a legjellemzőbbnek mondható.

Üdvözet a lengyel olvasónak.

Le az öncenzúrával!

Budapest, 1978. január

HARASZTI MIKLÓS

² Ez a « betét » a jelen kötetben nem szerepel.